

TÚLÉLÉS VAGY FELZÁRKÓZÁS?

A HATÁRMENTI EGYÜTTMŰKÖDÉS HAGYOMÁNYOS MAGYARÁZATA SZERINT a határ két oldalán lakók közt – életük különböző területein – akkor bontakozik ki együttműködés, ha *területi-társadalmi közösséget alkotnak*. Vagyis, ha a határ két oldalán élőket társadalmi kapcsolatok kötnék össze, és ezek a kapcsolatok időben vagy fontosságban megelőzik az államiságot kifejező és megtestesítő határt. A határmenti együttműködések megalapozza, ha *a jelenlegi határ történetileg már kialakult területi-társadalmi közösséget választ szét*. Az így megosztott területi-társadalmi közösség *annál intenzívebben működik együtt, minél tudatosabb politikai (kulturális) vezetői vannak*. A határok mentén az együttműködés politikai töltetűvé válik, és célja előbb-utóbb az őket elválasztó államhatárok módosítása is lehet (Drahoš et al. 1994).

Együttműködés alakul ki a határok mentén élők között akkor is, ha nem a politikai identitás, hanem a tartós együttélés köti őket össze. Ebben az esetben a határ már régebben kialakult térségeket, régiókat választ szét, melyek lakói folytatják tradicionális szomszédsági vagy családi, rokon alapú együttműködésüket annak ellenére, hogy államilag el vannak választva egymástól. A határmenti együttműködést a domborzati viszonyok mellett *infrastrukturális föltételek is segíthetik vagy hátráltathatják*. Természetesen *jelentős a szerepe a már többször említett "állami akaratnak"*. Az 1989/90-es fordulat e tekintetben éppoly jelentős Európa keleti részében, mint nem sokkal a háború után az európai közösség kezdetei voltak a kontinens nyugati felében. Nem véletlen tehát, hogy a határmenti együttműködésekre itt és most terelődik rá a megújult figyelem (Vehrer 1997).

Az előzőkkel szemben a modern magyarázat az, hogy ha a gazdasági, kulturális, szolgáltató funkciók túllépnek a meglévő határon, akkor fokozatosan eljelentéktelenítik azt. Gazdasági kooperáció esetén a határok lassan fölöslegessé válnak (a határok "légiesítése", "átjárhatósága" stb.). A határ egyik oldalán *dinamikus növekvő gazdaság* munkaerőt szív föl a határ túloldaláról is, kialakul a térségi ingázás, megindul a jövedelmi viszonyok kiegyenlítődése a határ két oldalán. A *humán szolgáltatások* valamilyen okból a határ egyik felén vonzóbbakká válnak, mint a másikon. Utóbbiak között az olyan oktatásnak van kitüntetett szerepe, amely valamiképpen "piacosodik", egyúttal egyedi tanítást és tanulást tesz lehetővé, illetve sajátos igényeket kíván kielégíteni (Imre 1996). Vagy: a *tömegkommunikáció bizonyos formáinak* azonos közönsége alakul ki a határ mindkét oldalán.

Az ilyen és hasonló szolgáltatások hagyományosan városokban koncentrálnak. Ezért – és az egyszerűség kedvéért is – azt mondhatjuk, hogy *a korszerű határmenti együttműködések egy-egy város vonzáskörzetében virágoznak föl*. Hasonló hatásuk van – ha gyöngébb is – azoknak a várospárosoknak, amelyekben *történetileg funkciómegosztás jött létre*. A valódi gondot azok a határszakaszok jelentik, amelyek *városhiányos térségeket választanak szét*. Ha ezekben a térségekben a tradicionális területi-társadalmi közösségek nem éleszthetők föl, akkor itt együttműködés aligha szervezhető (Forray, Kozma 1992).

Az együttműködéseknek nem a harmadfokú képzés (felsőoktatás) az elsődleges terepe. Sokkal inkább azok a hagyományos társadalmi tevékenységek, amelyekben a tradíciók hatnak. Vagy pedig olyan mindennapi aktivitások, amelyekben az ott élők minél szélesebb rétegei vesznek részt (például kishatár-forgalom, árucseré). A felsőoktatásnak egy

szempontból van fontos szerepe. A harmadfokú képzés a modernizáció fontos velejárója, az abban való részvétel – e részvétel aránya – a korszerűsödés nemzetközileg elfogadott mutatója (Ladányi 1996). Így a felsőoktatásba való bekapcsolódás, a felsőoktatási együttműködések – ha vannak és ahol vannak – mutatják az adott régió társadalmának fejlettségét.

Határmenti együttműködés és harmadfokú képzés

Az egyetemek és akadémiák (ma főiskolát mondanánk) határokon átnyúló hatása Európaszerte ismert és jelentős volt (Hüfner 1995). Oktatóik és a tudomány, amelyet műveltek és terjesztettek, nemzetközinek minősült. Vonzáskörzeteik keresztezték a határokat, mint ahogy a városi vonzáskörzetek általában is átívelhették azokat. Ezzel kapcsolatban azonban figyelembe kell vennünk az adott térség ún. tanulási potenciálját, a rendelkezésre álló intézményeket, illetve azokat az oktatási rendszereket, amelyekbe ezek az intézmények betagozódnak (Forray, Pribersky 1992). Jelen kutatás a kialakuló vagy újrainduló együttműködések kialakulását és helyzetét igyekezett föltárni az észak-alföldi és a dél-alföldi térségben.

Az észak-alföldi régióban egy korábbi vizsgálat föltárta, hogyan változik a régió magyarországi oldalán a 18-23 évesek aránya, illetve milyen a várható iskolázottságuk (Kozma T. et al. 1996). A demográfiai hullámvölgy ellenére – amely az ezredfordulón eléri az említett korcsoportot is – ebben a térségben viszonylag magas a fiatalok aránya. Ugyanakkor iskolázottságuk a magyarországi átlagnál alacsonyabb. Mindez azt jelenti, hogy a régió magyarországi (határ)oldalán stabil, illetve középfok után növekszik a tanulási potenciál. Várható azonban, hogy a fiatalok elsősorban nem egyetemi lehetőségeket keresnek a továbbtanulásra, hanem ún. harmadfokú intézményeket. Sajnos, nem állnak rendelkezésünkre a megfelelő statisztikai adatok a régió ukrainai, szlovákiai, valamint romániai oldalán. Saját és mások korábbi kutatásai alapján azonban azt föltételezzük, hogy a régióban lakók népesedési és tanulási magatartása a magyarországihoz hasonlóan alakulhat. Ezért föltételezzük azt is, hogy ebben a régióban – a határok különböző oldalain – olyan tanulási igények keletkeznek, amelyeket csak közép- és felsőfokú szakképző intézmények elégíthetnek ki.

A történeti áttekintések azt mutatják, hogy a határ különböző oldalain, de elsősorban a mai Szlovákia területén a felsőoktatás jelentős intézményei alakultak ki, telepedtek meg. A Kassa-Eperjes-Miskolc körzetében működő felekezeti (elsősorban evangélikus) felsőoktatás gyökereiben a reformációig nyúlik vissza. Hasonló intézménye a régióknak a debreceni református kollégium, továbbá az arra telepített egyetem. A Debrecen-Nagyvárad várospárosban így a felsőoktatás az egyébként kulturálisan elmaradottabb Debrecenbe összpontosult, míg Nagyvárad a kereskedelem, a kultúra, valamint az egyházi (katolikus) és az állami igazgatás központja lett. A Kárpátalja városhiányos térség, amelynek tanítóképzését a századfordulón kezdték fejleszteni. Ez az a történeti háttér, amelyen a felsőoktatási intézmények ebben a régióban szerveződnek (Híves, Radácsi 1997). Megállapítható, hogy a tudományos központ a debreceni egyetemi centrum maradt. Mellette a miskolci, kassai, ungvári, illetve nagyváradai egyetem későbbi képződmény, amely elsősorban szűken szakmai jellegű.

A régióknak ebbe a felsőoktatási intézményhálózatába illeszkednek bele további olyan, elsősorban szakképző intézmények, amelyek az adott térség tanulási igényeit hivatottak kielégíteni. Várható, hogy ezek az intézmények elsősorban harmadfokú képzést nyújtanak majd egy vagy néhány foglalkozási ágban. Kívánatos, hogy kapacitásaikat a régió már

meglévő intézményeit figyelembe véve alakítsák ki, és ezzel munkamegosztást hozzanak létre a régió intézményei között. Erre a mind hasonlóbba váló felsőoktatási irányítások is ösztönözhetnek (normatív finanszírozás, tandíjas képzés, nemzetközi kooperáció a tudományos továbbképzésben). A fejlődést ebbe az irányba nyomják a kibontakozó nemzetközi megállapodások (Kárpátok Eurorégió, Süli-Zakar 1997). Akadályozhatják viszont azok a szándékok, amelyek egy-egy országon belül – a közoktatás mintájára – megkezdték a felsőoktatás nemzeti intézményrendszerének kialakítását.

A kutatás során a folyamatok közelebbi megismerése érdekében a kiválasztott térségekben esettanulmányokat készítettünk, s ezek alapján tipologizáltuk az intézményi magatartásokat. A következőkben a két legjellemzőbbnek ítélt stratégiát ismertetjük.

A fölzárkózás stratégiája

A határ mentén fekvő települések és kistérségek határmenti együttműködéseit vizsgálva az egyik jellegzetes magatartást "fölzárkózási stratégiának" neveztük el. Ezen azt értjük, hogy *a határ különböző oldalain fekvő települések, illetve kistérségek igyekeznek utolérni a régió egészét*. Felsőoktatási intézmények alapítására törekszenek, hogy ezzel a régió egészében versenyképesek tudjanak maradni. Általában is arra törekszenek, hogy a régióban a modell értékű társadalmi rétegeket kövessék.

Esetek. Az 1989/90-es fordulatot követően a magyar-szlovák, magyar-orosz (később ukrán), illetve a magyar-román határmenti térségekben magyar nyelvű felsőoktatási intézmények alapítása kezdődött meg. A már említett kutatás a nagyváradi Sulyok István Református Főiskolára, a beregszászi Kárpátaljai Tanárképző Főiskolára, valamint a komáromi Városi Egyetemre terjedt ki.

A *Sulyok István Református Főiskolát* a Királyhágó-melléki református egyházkerület hívta életre 1990-ben (Béres et al. 1997). Kezdetben csak levelező oktatást szerveztek leendő hitoktatóknak (1990), 1991-től azonban nappali tagozaton is oktatnak. Az oktatást hagyományosan két szakon folytatják. Az esettanulmány megírásának idején hitoktató-nyelvtanár (német), hitoktató-jogász és hitoktató-diakónus képzés folyt. A hitoktató képzés egyházi erővel folytatódik (ez volt és maradt az alapképzés, amely biztosítja a felekezeti intézmény legitimitását). A szakpárokat a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárai oktatják (a diakónus képzés megfeleltethető a Debrecenben folyó szociális munkás képzésnek, a tanárképzésben pedig az egyetem pszichológusai és germanistái is részt vesznek). Az intézmény megszervezésében számottevően közrejátszott a református egyházon belüli feszültség a rendszerváltozás időszakában, a Királyhágó-melléki magyarság (vezetőinek) törekvése arra, hogy a volt Partium se maradjon anyanyelvi intézmény nélkül. De főként az a körülmény, hogy a romániai felsőoktatás szűk felvételi keretszámait a Ceausescu-rendszerben politikailag ellenőrizték, a felsőoktatási rendszert – akárcsak az egész oktatást – államilag (központilag) szorosan kontrollálták, és a rendszer a rezsim összeomlása után törvény által szabályozatlan maradt. Ez lehetővé tette a legkülönfélébb vállalkozások megjelenését a harmadfokú képzésben. Minthogy azonban a vállalkozási alapú képzésnek a térségben sem piaca, sem hagyománya nem volt, az így megjelenő intézmények mind "felsőoktatási intézményként" határozták meg magukat. A romániai felsőoktatási törvény megszületése óta ezek az intézmények többségükben igen nehéz helyzetbe kerültek, engedélyezésük (akkreditációjuk) nemzetközi normák szerint kell történjen. A Sulyok Főiskola helyzete annyival könnyebb, hogy mögötte legitim szervezet, a református egyház áll. Az esettanulmányból kitűnik, hogy megtalálták a személyi kapcsolatokat a kolozsvári Babes-

Bolyai Egyetemmel (bár a leírás az informális kapcsolatok fontosságát emeli ki) és várható, hogy ez az intézmény lesz segítségükre az akkreditáció során. Vélhető emellett, hogy a kolozsvári Protestáns Teológiai Főiskola – amennyiben az állam elismeri egyetemi fokúnak – szintén közreműködhet a hivatalos elismertetésben.

A beregszászi magyar tanárképző főiskola alapítása 1993-ban kezdődött (Orosz 1997). Ekkor jegyezték be azt az alapítványt (Kárpátaljai Magyar Főiskoláért Alapítvány), amelyet a Magyar Pedagógus Szövetség, a Magyar Kulturális Szövetség, a kárpátaljai református, illetve római katolikus egyház, valamint a beregszászi városi tanács alapított. Egyelőre azonban csak ún. speciális képzést indíthattak – tehát olyan képzést, amely nem ad államilag elismert diplomát –, mert magát az intézményt államilag még nem ismerték el. A speciális képzést, amely magyar nyelven folyt, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola (Nyíregyháza) biztosította, kihelyezett tagozatként szervezve meg mindkét helyen az oktatást. A főiskolát 1996-ban államilag elismert magán felsőoktatási intézményként nyitották meg. Megnyitását három évnyi bürokratikus huzavona előzte meg, mindkét ország felső szintű vezetőinek megállapodásaival, közbelépéseivel, valamint a közbülső és helyi szinteken tengernyi félelemmel, félreértésekkel és félremagyarázásokkal. Megindulását nem kevés szakmai versengés is kísérte a régió már meglévő felsőoktatási intézményei részéről (ungvári egyetem, munkácsi tanítóképző), amelyek szintén számot tartanak a magyar nyelvű hallgatókra, bár csak részben biztosítanak (biztosíthatnak) számukra anyanyelvi programokat. Elősegítette viszont az indulást a református egyház, amely épületet biztosított az induló intézménynek.

A komáromi városi egyetem 1992-ben indult (Sidó 1997). Szemben a korábbiakkal, ezt az önkormányzat kezdeményezte, és az biztosította első helyiségeit is (később, többek között a református püspöki hivatal is bekapcsolódott). Sajátos helyzetét jellemzi, hogy a környékbeli magyar nyelvű középiskolák is a támogatók közt szerepeltek, valamint hogy tengeren túli magyar támogatást is sikerült szerezni hozzá. Eredetileg a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, a soproni Benedek Elek Óvóképző Főiskola, valamint a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem kihelyezett tagozatainak konzultációs központja volt, később a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem kecskeméti kertészeti főiskolai kara is bekapcsolódott a képzésbe. Jelenleg is az ezen intézmények által szervezett és működtetett tagozatokon folyik a képzés, munka melletti formában. Az esettanulmányból kivehető, hogy az intézmény éles vitahelyzetben van a jelenlegi kormányzattal, hiszen a felsőoktatás szlovákiai rendszeréhez és törvényi szabályozásához nem illeszkedik. Ezért a forma, amelyet kialakítottak, sérülékeny, jóllehet mindeddig sikerült megtalálni fönntartásának még legitim módját. Az esettanulmány alapján az jósolható, hogy ez az oktatási forma, amely leginkább emlékeztet a nem hagyományos távoktatási és konzultációs központokra, a régió igényeit figyelembe véve a leginkább keresett lesz. Ugyanakkor a hagyományos felsőoktatási rendszerbe akkor is nehezen illeszthető, ha leszámítjuk az ellene indított ideológiai színezetű támadásokat.

Szereplők. Mindhárom esetnek megvannak az egymással jól azonosítható, illetve a közös szereplői. Magatartásukat neveztük el az imént "fölzárkózási stratégiának". E szereplők közül alább a helyi politikai-kulturális elitet, a magyarországi felsőoktatás intézményeit, az állami irányító szerveket, illetve a civil szervezetek meglétét vagy hiányát emeljük ki.

A helyi politikai-kulturális elit fontos szerepet töltött be az új intézmények indításában. A nagyváradi főiskolát a Királyhágó-melléki Református Egyház kezdeményezte. Ebben a történetben az RMDSz nem kapott jelentős szerepet (minden bizonnyal azért, mert számára a

Bolyai Egyetem visszaállítása a tét). A tét is kisebb volt itt, hiszen Románia területén más magyar nyelvű felsőoktatási kezdeményezések is megjelentek (Csíkszereda, székelyföldi "regionális egyetem" és ennek "tagintézményei" stb.). Így tehát a nagyváradi esetet nevezhetjük a három körül a leginkább tradicionálisnak. Annál is inkább, mert itt egyfajta önerőre támaszkodás a nyilvánvaló, nincsenek tengeren túli vagy akárcsak európai szintű támogatók. Ezzel szemben a beregszászi főiskola elsődlegesen a magyarok kulturális szövetségének, illetve a magyar pedagógusok szervezetének a kezdeményezése. Kétségtelenül szerepet kapnak benne az egyházak is (nemcsak a református), de szerepük a közreműködés, nem pedig a kezdeményezés. Viszont közreműködőként megjelenik a helyi közigazgatás (ez nem jelent meg Nagyváradon). A politikai-kulturális vezető réteg a beregszászi történetben inkább világi, mint egyházi jellegű, és támaszkodhat az "államhatalom" helyi szintjére. Itt tipikus posztkommunista helyzettel találkozunk, amikor az irányításban működők nagyobb nyomattal szándékoznak föllépni, mint a civil és az egyházi szerveződések. A komáromi esetben is szerepel a (református) egyház, szerepe azonban csak kiegészítő jellegű az oktatásügyi és a civil szervezetek akciója mellett. A kezdeményezés nem túl hatásos, de a leginkább modernizált. Itt egy szakértelmiség keres társadalmi támogatást saját szakmai – noha politikai színezetű – kezdeményezéséhez. A három eset jól tükrözi a helyi elit modernizálódásának fokát, valamint politikai kultúrájának különbözőségét.

A fölzárkózási stratégia fontos szereplői a *magyarországi intézmények*. Jelentős szerep jut a határmenti intézményeknek (Győr, Nyíregyháza, Debrecen), más intézmények inkább kiegészítésül, nem ritkán csak epizód-szereplőként jelennek meg (ahogy egyéb kezdeményezésekben is ott vannak, például Királyhelmeceken, Csíkszeredában stb.). Úgy tűnik, a sikeres intézményalapításhoz olyan konszolidált felsőoktatási intézményre van szükség a határ magyarországi oldaláról, amely nem a saját létfenntartásáért küzd, hanem szakmailag is legitimálni tudja a határ túloldalán keletkező felsőoktatási intézményt. Annál inkább, mert a magyarországi intézmények modern képzési kínálatai (például vállalkozó képzés, menedzser tanfolyamok, agrároktatás) valójában eltérnek a régió-beli keresletétől. Ez a kereslet meglehetősen konzervatív (pedagógus). Úgy tűnik, nem indultak még meg a modernizálódás útján. Az esettanulmányok alapján úgy véljük, hogy a szóban forgó határmenti intézmények egyik fontos (noha rejtett) funkciója egy, elsősorban érettségizett lányokra jellemző, a verbális kommunikációhoz (anyanyelv) erősen kötődő harmadfokú képzési igény kielégítése.

A felsőoktatás tradicionális hálózatán akkor sikerült rést ütni, amikor a központi irányítás meggyöngyült (Romániában az előző rezsim bukása, Szlovákiában és Ukrajnában pedig közvetlenül a függetlenség kikiáltása után). Ebből azt a tanulságot vonjuk le, hogy a régió sajátos felsőoktatási igényeit a megszokott központi irányítás nem, vagy nem jól érzékeli. Ebből súlyos, bürokratikus huzavonák keletkeznek, amelyek máris létükben fenyegetik a még csak alig létrejött intézményeket. Nem alakultak még ki a harmadfokú képzés iránti igények kielégítésének világnézeti, politikai és szektor-semleges szabályozásai, amelyek birtokában egy intézmény alapítása mintegy automatikusan (normatívan) volna elbírálható. Sőt, a leírásokból éppen az tűnik ki, hogy még a nevében ilyen nem kormányzati szervezet (akkreditációs bizottság) is a kormányzati politika szolgálatára használható föl. Mindez szinte törvényszerűen váltja ki az állami szintű beavatkozásokat a magyarországi fél részéről, aminek eredményeképp egy regionális harmadfokú képzés ügye államközi politika rangjára emelkedik, problémái pedig eszkalálódnak. Magyarországi részről is világos a kormányzati szintű beavatkozás, még ha ez a beavatkozás többé vagy kevésbé magán viseli is a piaci színezetet (Illyés Alapítvány, Soros Alapítvány).

A *civil szervezetek* szerepe eltörlül a beregszászi esetben, ahol a főiskola fölavatására a magyar kultuszminiszter is megjelent. Erőtéljes a komáromi esetben, azzal együtt, hogy támogatásuk ellenére ez a kezdeményezés a legtörlékenyebb (az etatista kormányzati oktatáspolitikával szemben per definitionem nem tudnak védelmet nyújtani). Jelen vannak a nagyváradi esetben – még akkor is, ha a romániai civil szervezetek államosítva vannak, akár a református egyház státusát tekintjük, akár más szervezetekét. Ettől némileg eltérő a régió kívüli civil szervezetek közreműködése, és ennek hatása. A beregszászi esetben ilyen közreműködést nem tapasztaltunk, itt – bár kifejezetten regionális szerepkörű intézményről van szó, – az állami külpolitika szintjén vált "ügyé". Nagyváradon viszont holland egyházi szervezetek működtek közre aktívan, pontosabban régiójában, ahol vállalkozásfejlesztésbe kezdtek. Ez a történet (a szatmári vállalkozásfejlesztése) azonban túllépi jelen vizsgálódásunk kereteit, jóllehet megfogalmazza azt a kérdést, amelyet bevezetőben már fölítettünk: mennyiben modernizálódik az a kapcsolat, amely a bihari vagy a szatmári térségben az ott lakókat egymással a határok ellenére is összeköti. Ha ezekben a kapcsolatokban többé nem az anyanyelv használata a meghatározó, akkor társadalomkutatói szempontból is valószínűsíthető, hogy nemcsak látszólagos kezdeményezésekről van szó, hanem új fejlődési irányokról. A felsőoktatási intézmények keletkezésének története azonban egyelőre arról árulkodik, hogy ezekben a térségekben az együttműködést eredményesen egyelőre még csak a tradicionális térségi kapcsolatokra lehet építeni.

Önértelmezések. A szereplők magatartásukat – az elmondottaknak megfelelően – hagyományosan értelmézik és mutatják be. E tradicionális önértelmezés két eleme a nemzettudat, illetve a felsőoktatás szimbolikus fölfogása.

A *nemzettudat* minden közreműködő részéről az önértelmezés kiinduló pontja. Mindhárom esetben azért kezdeményeznek felsőoktatási intézményt, mert arra a nemzeti közösségnek van szüksége – ennek megfelelően azért támadják ezeket a kezdeményezéseket, mert nemzeti szeparatizmushoz vezethetnek (a "magyar" elnevezést például egyetlen esetben sem szabad használni). Az persze az adott régióban természetes igénye a lakosságnak, hogy az anyanyelvén tanulhasson. Ezt azonban egyetlen esetben sem lakossági igényként jelenítik meg – holott ez az igény a statisztikák szerint nagyon is jelen van –, hanem nemzeti igényként, amelynek állami, sőt, államközi támogatásra van joga és szüksége. Így tehát a határmenti lakosság felsőoktatás iránti igénye minden fél részéről a nemzeti identitás kihívásaként jelenik meg. Bármennyire szakmai jellegű a képzés (például agrárképzés), az ilyen felsőfokú szakmai képzés iránti igény is gyorsan és könnyen átpolitizálódik (a komáromi "városi egyetemet" nemcsak magyarul nem szabad elnevezni, hanem angolul vagy latinul sem).

A harmadfokú képzés iránt növekvő igényeket olyan felsőoktatási intézményekkel igyeksenek kielégíteni, amelyek nemcsak képzést nyújtanak, hanem egyúttal *szimbolikus jelentésük* is van. Szerepük, hogy a nemzeti létet erősítsék (vagy, a másik oldalról nézve, gyöngítsék, kétségbe vonják), akkor is, ha programjaikra az adott formában nem fölöttlenül volna szükség. A magyarországi statisztikák, valamint a középfok utáni képzésre jelentkezők arányát tekintve a harmadfokú szakképzések iránti igények a régióban dinamikusan növekedni fognak. Ezzel az igénynövekedéssel szemben olyan intézményi kínálat áll, amely nem veszi figyelembe az anyanyelv iránti keresletet, tehát egy intézményközi versengésben elveszt számottevő rétegeket. Ez a "piaci racionalitás" azonban hiányzik a szereplők önértelmezéséből. Számukra a felsőoktatás még mindig a fölfele tartó mobilitás csatornája egy rendies társadalomban, aminek révén uralni lehet bizonyos csoportok társadalmi helyváltoztatását és politikai érdekérvényesítését.

A túlélés taktikája

A korszerűsödő régióközpontok vonzzák a körzetükbe eső lakosokat akkor is, ha vonzáskörzetüket határ választja ketté (Bécs és a magyarországi Dunántúl esete). Ekkor *az államhatár túloldalán lakók mintegy a túlélésükre játszanak, amikor a központba ingáznak* (Rechnitzer 1996). Az ilyen magatartásokat neveztük el tehát összefoglalóan "túlélési taktikáknak". Megjegyezzük, hogy ezek önmagukat fölszámoló taktikák, amennyiben az egyén sikeres "túlélése" a közösségi túlélés sikerét kérdőjelezi meg (Szabó 1993). Magyarország északkeleti határai mentén a "felzárkózási stratégiával" találkoztunk. Ilyen "túlélési taktikákat" az Alföld déli határa mentén tanulmányoztunk (Kántor 1997). Hogy megértsük ezeket a magatartásokat, tárgyalni fogjuk ennek a másik régióknak az adottságait, azokat a társadalmi csoportokat, amelyek "túlélési taktikákat" alakítanak ki, végül pedig saját önértelmezésüket.

A Szeged-Szabadka-Temesvár régió. A régió legfőbb sajátossága, hogy *társadalmi tervszerűen alakult ki, és erőteljesen modernizálódott a XIX. század harmadik harmadában.* A régió több centrumú, ami akadályozza egyetlen körzetközpont kialakulását, mégsem tudja meggátolni a Magyarország felé tartó elvándorlást.

A Tisza-Maros szögétől délre eső régió csak a XVII-XVIII. század fordulóján szabadult meg az oszmán birodalomtól és tagolódott be a Habsburg-monarchiába. Pacifikálása katonai tervek szerint folyt (készítésükben Kempelen Farkas játszott meghatározó szerepet), és a hadsereg hajtotta végre. A lakosságot etnikailag tudatosan keverték, mint ahogy településeiket is tervszerűen építették föl. A régió a mezőgazdasági termelés kitüntetett területévé vált, míg igazgatása az udvar közvetlen ellenőrzésével hosszú ideig katonai maradt ("Vajdaság", amely politikai függetlenséget és katonai autonómiát garantált). Ezek a körülmények a mezőgazdaság révén eredeti tőkefelhalmozást tettek lehetővé, s függetlenséget jelentettek a feudális jellegű önkormányzati közigazgatással szemben, valamint a származási tudat elhalványulását és a szomszédsági tudat megerősödését okozták.

A régió az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte óta mezőgazdasági és közlekedési iparral gyarapodott, aminek következtében folytatódott vagy újratekődött a betelepülés, most már a Monarchia iparilag fejlettebb területeiről. Míg Szabadka a piacra termelő mezőgazdaság központjává vált, addig Temesvár a Monarchia közlekedési iparának egyik fellegettevé lett. Ha lett volna is tradicionális társadalmi ennek a régióknak, ezen fejlődés révén fölbomlott volna. Maga a régió sok szempontból inkább a Pozsony-Bécs-Győr térségre, mintsem a bihari, a szatmári vagy a beregi körzetre emlékeztet.

Annál is inkább, minthogy ez a régió is több központú, akárcsak Magyarország északnyugati határszéle. Utóbbi azt jelenti, hogy egyik vonzásközpont sem tudott a régió egyedüli vonzáscentrumává fejlődni. Mint láttuk, sokkal inkább egyfajta munkamegosztás alakult ki köztük, ami a mai napig érzékelhető. A régió potenciális vonzásközpontja Temesvár lett volna, ha az impériumváltás ezeket a folyamatokat nem fékezi le (vö. Pozsony példája). Budapest nagyjából hasonló hatást gyakorolt volna a régióra, mint amilyent Bécs gyakorol most az említett északnyugat-magyarországi határszél esetében (Rechnitzer 1996).

"Túlélő" csoportok és taktikák. A régió lakossága etnikailag vegyes, tehát nem érvényes erre a tradicionális térségek jellegzetessége, az egynyelvű kommunikáció. Mégsem mondhatjuk, hogy a "túlélési taktikák" mindenkire egyaránt érvényesek volnának.

Az 1989/90-es fordulat, Jugoszlávia fölbomlása, majd a szerbiai háborúk óta Szabadka elvesztette azt a vonzását, hogy azon keresztül más országok állampolgárai (elsősorban magyarok és magyarországiak) Nyugatra távozhattak volna. Azt a vonzását is jórészt elveszítette, amit a magasabb életszínvonal és a bőségebb kereskedelmi ellátottság jelentett. Temesvár sokkal inkább Románia belseje felé gyakorolt vonzást, mintsem a határ jugoszláv vagy magyar oldalán élők felé. Szeged és Budapest vonzása viszont fokozatosan megnőtt. Közvetlenül a fordulat után, a jugoszláviai háborúk megindulásáig Szeged mint a csempészetet, mind a balkáni maffiát vonzotta. Budapest klasszikus szolgáltatásokkal vált a régió vonzasközpontjává (légikapu a nemzetközi közlekedésben, szállodalánc és bankrendszer). Az egyes körzetközpontok vonzerejét az oda irányuló migrációval jellemezhetjük. Részletes adatok hiányában itt is az esettanulmányokban megfogalmazott tendenciákra támaszkodhatunk.

Ha az illegális mozgásoktól eltekintünk – amelyek persze ugyancsak a határközi együttműködések változatai, csupán szellőztetni nem ildomos azokat –, akkor megállapítható, hogy *ez a déli központ elsősorban magyarul beszélőket, iskolázottakat és fiatalokat – főként férfiakat – vonz.* A vonzás nem terjed ki a napi munkavállalásokra vagy a szolgáltatásokra (kivéve az illegális szolgáltatásokat, amelyekkel viszont a Duna-Tisza köze "tele" van). Ebben a tekintetben Bécs szerepe példaszzerű, mert a Dunántúl északnyugati felére nézve meghatározó. A Szeged-Kecskemét-Budapest tengely viszont az említett illegális "vállalkozások" és vállalkozók mellett főként a magasan képzett fiatalokat vonzza.

"Túlélési taktikáik" az olcsó és elméletigényes (műszaki) képzettség megszerzésétől az ún. állásbörzéken és magyarországi részképzésekben való részvételen keresztül a budapesti legális, féllegális és illegális elhelyezkedésig terjednek. Ezen a szűk és igényes munkaerőpiacon csak kevesen tudnak megkapaszkodni, helytállni. Éppen a kevesek válnak azonban olyan szerep-modellekké, amely egyre szélesebb körökben hódít. Nem csoda, ha a régióban működő felsőoktatási intézmények egyre kevésbé kooperálnak, nincs érdeklődés irántuk. A fordulat előtti, többé-kevésbé sikeres kooperációkat nem a fogyasztói igények kényszerítették ki, sokkal inkább a politikai elit összefogása és együttműködési vágya. Mióta ezek a késztetések megszűntek, gyakorlatilag felszámolódtak az egyetemi együttműködések is. Helyettük az ingázás a határ egyik oldaláról a másik felé mind kifejezettebbé válik.

Önértelmezések. "Túlélési taktikáikat" modernizációs, nem pedig tradicionális ideológiával értelmezik.

Az elvándorlással kapcsolatos önértelmezések közt a nemzeti, hazafias, patrióta stb. önértelmezés ritkán fordul elő, még akkor is, ha világos, hogy az egyéni elvándorlások a régióban maradtak modernizációs esélyeit egyértelműen rontják (az ún. fogoly-dilemma mintájára ez egy nyereséget is, veszteséget is maximalizáló játszma mintájára képzelhető el). Sőt, Budapestet és Magyarországot is sok esetben csupán a nagyobb európai vonzasközpontok irányába vándorlás egyik állomásának tekintik.

Nagy szerepet játszanak viszont a munkahellyel, elhelyezkedéssel, képzettséggel és jövedelemmel kapcsolatos elvárások és magyarázatok. E tekintetben *az elvándorlók hasonlítanak az 1980-as évek magyarországi fiatal munkavállalóira*, akik szintén a munkahely minőségét, a társas kapcsolatokat, az alá-fölérendeltség meglétét vagy hiányát tekintették meghatározó tényezőnek a munkahelyen maradásban vagy a munkahely megváltoztatásában. A régióban elvándorló – főként romániai – fiatalok értékrendszere és elvárásai a magyarországi nyolcvanas éveket tükrözik vissza.

Szintén fontosak az élet minőségével kapcsolatos vélt vagy valóságos előnyök. A társas kapcsolatok, lakáslehetőségek, szabad mozgás, szélesebb körű fogyasztás lehetősége mellett demokratikusabb köz- és magánéleti viszonyokat tapasztalnak és várnak az elvándorlók. Mindez társul azzal a reménytelenséggel, amellyel az otthoni (romániai, szerbiai) viszonyokat kommentálják. Az értékeknek ez a rendszere egyértelműen tükrözi a tradicionális kapcsolatoktól való elfordulást, s egy modernizációs ideológia átvételét, amely nagyjából a nyolcvanas évekből származik.

A magatartásoknak ez a második típusa nem kedvez a határmenti együttműködés tradicionális fölfogásának, mint ahogyan nem kedvez a felsőoktatás hagyományos fölfogásának sem. A régió problémája, hogy az itt élők modernizációs ideológiával értelmezik azt, amit tesznek, miközben a valóságban maga a térség a határ egyik oldalán sem fejlődik igazán. Ez persze megkönnyíti az elsődleges beilleszkedést a vonzásközpontba, amelynek színvonala ezért nem különbözik drámai módon Temesvárától vagy Szabadkától (míg például Bécs színvonala drámaian különbözik akár Győrtől, akár Pozsonytól). Viszont nem biztosít távlatokat azoknak, akik ide vándoroltak. Az ő útjuk ezek után vagy a továbbvándorlás, vagy a visszafordulás. Meg is kapaszkodhatnak, de akkor osztozniuk kell abban a perspektívában, amit a befogadó térség és a befogadó ország tud nyújtani az ott élőknek.

Régiók Európája?

Egy PHARE program (CBC – *Cross Border Cooperation*) éppen azzal a szándékkal jött létre, hogy segítse a határmenti övezetekben élők együttműködését. Ezen keresztül egyrészt csökkenteni kívánja az államok közt meglévő politikai feszültségeket, másrészt javítani akarja azokat a társadalmi együttműködéseket, amelyeket az államhatárok megléte akadályoz (Lénárd 1997).

A támogatásra kijelölt európai térségek valamilyen szempontból gazdasági segítségnyújtásra szorulnak. Nem föltétlenül elmaradtak (például a Bécs-Pozsony-Győr térség), de mindenképpen egyoldalúan fejlettek. Ahhoz, hogy valódi potenciáljuk kibontakozhassék, szükséges egymás segítése. Ilyen esetben államok fölötti segítséget nyújt a CBC. Más térségek (például a Kassa-Ungvár-Csernovic-Nyíregyháza körzete) stagnálnak. Itt a gazdasági föllendüléshez van szükség támogatásra, különös tekintettel a stagnálás miatt növekvő társadalmi feszültségekre. A segítségnyújtás regionalizálása némileg könnyít az uniós döntéshozatalra nehezedő állami nyomásokon. Egy-egy régió több határon nyúlik át, tehát egyszerre több államnak is segítséget nyújthat. Ez csökkenti az uniós támogatásért folyó rivalizálást, egyúttal pedig a segélyezendő államok kiválasztását politikai döntéshozó fórumok helyett (mellett) szakértői tervező asztalokra helyezi át.

E törekvések mögött fölfedezhetjük azt az elgondolást, amelyet a "régiók Európája" néven ismerünk. Az elgondolás *alternatív*, amennyiben a nemzetállamok integrációja mellett (helyett?) kisebb vagy nagyobb, de mindenképp a nemzetállami határokat összekapcsoló-átfedő egységeket tart szem előtt. Az uniós integráció alternatív elgondolása szerint az állam fölötti integrációs mechanizmusokra mintegy rásegíthetnek mint alulról jövő támogatások. (A közép- és kelet-európai monarchiák történetében ez az elgondolás nem ismeretlen.) A "régiók Európája" azt az átmeneti korszakot tükrözi, amikor még nem lehetett biztosan tudni, mikor és hogyan bővíthető az Unió. Egyben tükrözi azt az alternatív gondolkodást is, amelyet az Unió régebbi elnevezése fejezett ki (European Communities). Az elnevezés a társulás egy lehetséges változatára utal. Eszerint nem a nemzetállamoknak kellene társulniuk, hanem olyan

regionális együttműködéseknek, amelyek aztán új közigazgatási formációk kialakulását is maguk után vonják.

Hogyan képzelem a CBC program a régiók együttműködését? Az elgondolás az, hogy az együttműködő régiók lakossága – államaik politikai identitását nem veszélyeztetve – olyan közös projekteket valósít meg, amelyek a térség modernizációját fölgyorsítják, gazdasági potenciálját kibontakoztatják. A program filozófiája szerint ezeket a helyi együttműködések a központi állami adminisztrációk nem, vagy nem eléggé segítik, ezért van szükség helyettük és fölöttük a támogatásra. A programot tervező szakértők olyan együttműködésekre számítanak, amelyek a modernizációt anélkül gyorsítják föl, hogy az illetékes állami döntéshozatalt lényegében megkérdőjeleznék. Ezért van kitüntetett szerepe a CBC-programban a gazdaságnak és a gazdaságot segítő infrastruktúrának.

Az oktatás ebből a nézőpontból humán erőforrás – ezért is kell fejleszteni –, mint ahogyan a kultúra a jóléti szolgáltatások része. A CBC-program e tekintetben a hetvenes és a nyolcvanas évek emberi erőforrás-gazdálkodásának nézeteit osztja. Ugyanazok a gyöngye pontjai is. A gazdasági együttműködéseknek nemcsak politikai, hanem társadalmi és kulturális összetevői is vannak. Tegyük hozzá, hogy Európa keleti, tradicionálisabb felében a racionális gazdasági gondolkodás gyakran szenved hajótörést éppen ezeken a tényezőkön.

Kutatásunk azt szemlélteti, hogy a mi régióinkban az eredményes együttműködések nem egyenrangú felek között valósulnak meg, hanem azok mögött vagy történelmi tradíciók állnak, vagy a centrum-periféria jól ismert problémái. Ha az államhatárok mindenhatóságát meg lehet kérdőjelezni, mégpedig a PHARE-ra hivatkozva, akkor az együttműködőkről kiderül, hogy azonos helyi közösséghez tartozóknak vallják magukat, vagy pedig beszipantják őket a nagy modernizációs központok.

Nem biztos, hogy a PHARE programtervezői már induláskor tisztában voltak ezzel (annál kevésbé, mert megfelelő kutatások ebből a térségből nem álltak rendelkezésükre). Ahol azonban a gyanú fölmerült, hogy elhárítható, vissza kellett hátrálniuk a résztvevő államok központi adminisztrációjához. Hiszen az egész program – sőt, a "régiók Európája" – fő ellentmondása az, hogy a centrumok révén és által akar decentralizálni. A program a határok mentén élők közötti eltérésekből indul ki, és olyan projekteket támogat, amelyek csökkentik az eltéréseket, viszont növelik az együttműködések. Mint uniós program felülről lefelé működik, azaz a részt vállaló országok kormányai jelölik ki a potenciális együttműködőket. Vizsgálataink ezzel szemben azt szemléltetik, hogy sikeres együttműködések – legalábbis a vizsgált határszéleken – *alulról fölfelé alakulnak ki, és a határmenti lakosság érdekezonosságán alapulnak*. Ezért a regionális fejlesztési programoknak – mint a PHARE CBC – Európa keleti felén elsősorban határmenti vonzásokközpontok kifejlesztéséhez kellene hozzájárulnia.

KOZMA TAMÁS

IRODALOM

BÉRES CS. – MOJZESNÉ SZÉKELY KATALIN: *Magyar-román határmenti együttműködés a szociális szakemberképzésben, valamint a humán és társadalmi erőforrások fejlesztésében*. Acta Paedagogica Debrecina XCVI. KLTE, Debrecen, 1996.

DRAHOS PÉTER et al. (szerk.): *Divided Nations*. Oktatókutatási Intézet, Budapest, 1994.

FORRAY R. KATALIN – PRIBERSKY A. (szerk.): *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1992.

FORRAY R. KATALIN – IMRE ANNA: *A határmenti települések együttműködési lehetőségei a szakképzésben*. Kézirat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1994.

FORRAY R. KATALIN – KOZMA TAMÁS: *Társadalmi tér és oktatási rendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

HÍVES TAMÁS – RADÁCSI IMRE: *Határmenti térségek történeti-statisztikai elemzése*. Acta Paedagogica Debrecina XCVI. KLTE, Debrecen, 1997.

HÜFNER, K. (szerk.): *Higher Education Reform Processes in Central and Eastern Europe*. In: *Ökonomische Theorie der Hochschule*, Vol 7, Frankfurt a. M. etc., 1995.

IMRE ANNA et al.: *Határmenti együttműködés az oktatásügyben*. Kézirat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1996.

KÁNTOR ZOLTÁN: *Jövőképzelés és kivándorlás*. Acta Paedagogica Debrecina XCVI. KLTE, Debrecen, 1997.

KOVÁCS P.: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Osiris, Budapest, 1996.

KOZMA TAMÁS – HÍVES TAMÁS – RADÁCSI IMRE: *A harmadfokú képzés területi különbségei*. Kézirat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1996.

LADÁNYI ANDOR: *A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlítása*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1996.

LÉNÁRD GÁBOR: *A Phare CBC program*. Acta Paedagogica Debrecina XCVI. KLTE, Debrecen, 1996.

OROSZ ILDIKÓ: *Esettanulmány a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola születéséről*. Acta Paedagogica Debrecina XCVI. KLTE, Debrecen, 1996.

RECHNITZER, J. (szerk.): *Az osztrák-magyar határ menti térségek együttműködésének új dimenziói, egy potenciális eurorégió körvonalai*. In: *Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézet Közleményei*, 33. kötet. MTA RKK ÉDO, Győr, 1996.

SIDÓ ZOLTÁN: *Komáromi városi egyetem*. Acta Paedagogica Debrecina XCVI. KLTE, Debrecen, 1996.

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN: *A határon átnyúló (CBC) kapcsolatok kiépítésének lehetőségei és akadályai Magyarország északkeleti határai mentén*. Acta Paedagogica Debrecina XCVI. KLTE, Debrecen, 1996.

SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS: *Ki vagyok én? Identitástudat és kisebbségi lét*. In: *Educatio* 1993/2. sz., pp. 235-244.

VEHRER ADÉL: *Határmenti együttműködés a felsőoktatásban. Szakirodalmi tanulmány.* Acta Paedagogica Debrecina XCVI. KLTE, Debrecen, 1997.

Ez a tanulmány a Határmenti együttműködés a felsőoktatásban: főlzárkózási stratégiák és együttműködési taktikák c. kutatás zárótanulmányának rövidített változata. A kutatást a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatta (azonosító száma: 508/1995). A kutatás anyagai olvashatók az Acta Paedagogica Debrecina XCVI. (1997) kötetében.